

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ІСТОРІЇ

Станіслав КУЛЬЧИЦЬКИЙ

доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник,
відділ історії України 20–30-х рр. XX ст.,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), s_kul@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7561-5374>

Ленінська держава-комуна як інструмент побудови спотвореного світу

DOI: <https://doi.org/>

УДК: 94(477)«1917/1921»

Анотація. **Мета статті** – надати викладачеві загальноосвітньої і вищої школи інформацію про теоретичні уявлення вождів більшовицької партії щодо побудови в Росії і завойованій ними Україні суспільства, позбавленого приватної власності на засоби виробництва, товарно-грошових відносин і вільного ринку. Здійснена в 1918–1920 рр. «експропріація експропріаторів» стала причиною жорстокої громадянської війни, а спроби полатити функціонування економічного апарату країни на позаринкових засадах виявилися цілком провальними. У 1921 р. ленінський уряд, зберігаючи у державній власності велику промисловість і транспорт, визнав необхідність збереження приватного підприємництва, товарно-грошових відносин і вільного ринку. Попередня політика, яка загрожувала економічним колапсом, була замаскована поняттям «воєнного комунізму», тобто нібито вимушеними війною надзвичайними заходами тимчасового характеру. **Наукові підходи.** У статті використовується деконструкція понять революційного марксизму епохи європейських революцій середини XIX ст. і ленінізму, які в радянські часи ув'язувалися в єдиному понятті марксизму-ленінізму. Революційний марксизм був утопічним ученням, у центрі якого перебував постулат виникнення загальнонародної власності шляхом «експропріації експропріаторів». Основною ідеєю ленінізму було створення держави з двома владними вертикалями – партійною й радянською. Будована на засадах так званого «демократичного централізму» партійна вертикаль не залежала від виборців і забезпечувала диктаторську владу вождів. Будована на аналогічних засадах радянська вертикаль формувалася на виборах, цілком контрольованих парткоммами. Така державна структура забезпечувала політичну диктатуру вождів під зовнішньою оболонкою регульованого конституцією демократичного ладу. На відміну від марксистської утопії, створення держави-комуни, як її назвав В.Ленін, було цілком реальною справою, хоч попередня історія людства не знала двоканальної державної конструкції. **Наукова новизна.** В.Ленін використав утопічні ідеї революційного марксизму з метою обґрунтування експропріації суспільства контрольованою ним державою. Здійснюване під виглядом загальнонародної власності володіння, користування й розпорядження радянської держави всіма засобами виробництва доповнювало політичну диктатуру більшовицьких вождів диктатурою економічною. Могутня держава-комуна втягувала суспільство у спотворений світ комуносоціалізму, який нібито мав перейти у перспективі у другу фазу комунізму з розподілом матеріальних і культурних благ за потребами. **Основний висновок автора.** Народжений у вогні загальнонародної Російської революції 1917 р. комуносоціалізм не мав нічого спільного з європейським соціалізмом та являв собою спотворену більшовицькою контрреволюцією мутацію так званого «неусвідомленого соціалізму», сповіданого найбільш потужною силою

в революційних подіях – солдатськими (переважно селянського походження) й робітничими радами. Завдяки злиттю доктринального екстремізму ленінської партії та стихійного екстремізму народних мас більшовикам удалося витіснити з рад представників конкуруючих політичних організацій. Партія В.Леніна й ради перетворилися в одну силу, унаслідок чого став можливим феномен радянської влади – безсумнівно робітничо-селянської, але спрямованої на побудову спотвореного суспільства, яке суперечило корінним інтересам робітників і селян.

Ключові слова: доктрина революційного марксизму, ленінізм, держава-комуна, ради солдатських і робітничих депутатів, «експропріація експропріаторів», «неусвідомлений соціалізм» народних мас, комуносоціалізм, європейський соціалізм, друга фаза комунізму.

Прихід більшовиків до влади у ході Російської революції 1917 р. став не звичайною зміною політичного режиму, а народженням цивілізації спотвореного світу. Усім незадоволеним умовами праці й побуту конструктори нової цивілізації обіцяли рай небесний при житті з розподілом матеріальних і культурних благ за потребами. Для цього, переконували вони, потрібно зруйнувати життєвий уклад, який ґрунтувався від першопочатків людської цивілізації на приватній власності, і створити комуністичну цивілізацію, засновану на загальнонародній власності на засоби виробництва. Вони запевняли своїх послідовників, що Російська революція має у собі достатній потенціал, щоб трансформуватися у світову комуністичну революцію, яка відкриє перед людьми фізичної праці світ, позбавлений соціального, національного і расового гноблення. Створюючи державу-комуна в поневоленій ними Росії, вони зробили державним гімном країни гімн міжнародного пролетаріату «Інтернаціонал», в якому були такі слова: «Весь мир насилья ми разрушим / До основанья, а затем / Мы наш, мы новый мир построим, – / Кто был ничем, тот станет всем».

У СРСР до початку 1950-х рр. всюди можна було наштовхнутися на логотип, утворений профілями чотирьох ідеологів комунізму – К.Маркса, Ф.Енгельса, В.Леніна і Й.Сталіна. Однак винахідником держави-комуні як ефективного інструменту побудови спотвореного світу під принадами гаслами комунізму була лише одна людина – В.Ульянов (Ленін). Не варто згадувати молодих німецьких революціонерів, які у середині XIX ст. опублікували «Маніфест Комуністичної партії». Адже свою вибухову силу ця невелика за обсягом брошура набула тільки на початку XX ст. у «вагітній» соціальною революцією Росії. Слід відкинути також народжений на Заході та з готовністю запозичений нами термін «сталінізм», тому що в ньому нема нічого оригінального. Не можна обійтися тільки без терміна «ленінізм».

У середині XX ст. комуністичні режими контролювали мало не третину людства. Це стало результатом силового й економічного впливу Радянського Союзу, який після Другої світової війни перетворився на наддержаву та не шкодував зусиль для накладки власної матриці розвитку на інші країни. Але на початку того століття роздмухувана «вождями світового пролетаріату» В.Ленініним і Л.Троцьким світова комуністична революція так і не вийшла за скорочені кордони колишньої Російської імперії (без Фінляндії, Польщі, Естонії, Латвії, Литви). Натомість у СРСР комуністична революція тривала впродовж двох десятиліть і пройшла повний цикл, після чого країна ще півстоліття залишалася у спотвореному світі комуносоціалізму. Росія й досі не може оговтатися від наслідків поставленого В.Ленініним експерименту з державою-комуною. Основна маса її населення перебуває, як і раніше, в економічній, політичній і духовній залежності від державних структур.

Доктрина революційного марксизму

24-річний Ф.Енгельс, який раніше від К.Маркса виступив із публічним викладенням комуністичних поглядів, заявив у лютому 1845 р.: «Комуністичний принцип є принципом майбутнього, за це говорить хід розвитку всіх цивілізованих націй, за це говорить швидко прогресуючий розклад усіх дотеперішніх соціальних установ, за це говорить людський здоровий розум і насамперед – людське серце»¹. У лютому 1848 р. вони з К.Марксом опублікували «Маніфест Комуністичної партії», в якому запропонували свій варіант «світлого майбутнього» для всього людства: експропріацію експропріаторів. Через лічені тижні після його появи у країнах Західної й Центральної Європи спалахнули революції. У революційній ситуації світового розголошу набув рядок, з якого починався цей документ: «Привид блукає по Європі – привид комунізму».

Чим обернулося прогнозоване молодими німецькими комуністами «світле майбутнє» для всього людства? На підставі постулатів «Маніфесту Комуністичної партії» В.Ленін побудував свою теоретичну модель зловісної держави-комуни, після чого створив її в реальному вимірі й використав як інструмент комуністичного будівництва в післяреволюційній Росії. Однак комуністичний штурм 1918–1920 рр. зазнав катастрофічної поразки та був припинений самим його натхненником. Зосередивши у своїх руках політичну владу й не відриваючись ані на йоту від ленінських уявлень про комунізм, Й.Сталін продовжив у 1929–1932 рр. комуністичний штурм, який мав своїм наслідком напівперемогу (в тому, що стосується індустріалізації країни) та напівпоразку (в тому, що стосується колективізації сільського господарства). Щоб утриматися у Кремлі й закріпити досягнутий результат, він розв'язав у 1933–1938 рр. страхітливий терор, не зупинившись навіть перед геноцидом. У результаті силової реалізації постулатів революційного марксизму радянське суспільство потрапило у спотворений світ, в якому ніхто не міг пальцем ворухнути без санкції всемогутньої держави-комуни, що її цілком і повністю контролював один вождь.

Тим часом основоположники марксизму жодним чином не були причетні до уявлень про пролетарську державу як інструмент побудови комунізму. Можна сказати навіть більше: «світле майбутнє» людства було для них результатом природно-історичного процесу. В їхніх текстах не існувало такого поняття, як «будівництво комунізму». У своїй головній праці «Капітал» К.Маркс переконано заявляє: «Суспільство не може ні перескочити через природні фази розвитку, ні скасувати їх декретами. Я розглядаю розвиток економічної суспільної формації як природно-історичний процес»². Тому треба зняти звинувачення у причетності К.Маркса й Ф.Енгельса до жертв, які будівники комунізму завдали людству. Творці знаменитої «Чорної книги комунізму» винесли наймовірну кількість цих жертв навіть в її заголовок³.

Рекомендації «Маніфесту Комуністичної партії» були розпливчастими, але прибічники німецьких комуністів не сприймали це як ваду. Головна ідея твору вкладалася у два рядки: «Комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності»⁴. Ішлося про те, що робітничий клас у ході пролетарської

¹ Енгельс Ф. Ельберфельдські промови // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т.2. – К., 1958. – С.521.

² Маркс К. Передмова до першого видання «Капіталу» // Там само. – Т.23. – К., 1959. – С.12.

³ Працю перекладено багатьма мовами. Див., напр., рос. вид.: Куртуа С., Верт Н., Панне Ж.-Л., Пачковський А., Бартошек К., Марголен Ж.-Л. Чёрная книга коммунизма: Преступления, террор, репрессии: 95 миллионов жертв / Пер. с фр. – Москва, 1999. – 768 с.

⁴ Маркс К., Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії // Їх же. Твори. – Т.4. – К., 1959. – С.422.

революції має знищити приватну власність на засоби виробництва й буржуазію як клас.

Політичний устрій суспільства після «експропріації експропріаторів» визначався К.Марксом як «диктатура пролетаріату» (цей термін уперше він використав у листі Й.Вейдемеєру від 5 березня 1852 р.). Ще не застосовуючи його, К.Маркс та Ф.Енгельс у «Маніфесті...» підкреслювали, що після успішної революції пролетаріат використає своє панування для того, щоб вилучити в буржуазії крок за кроком весь капітал, централізувати всі знаряддя виробництва в руках держави, тобто пролетаріату, організованого як панівний клас, і якнайшвидше збільшити суму продуктивних сил.

Основоположники марксизму були переконані, що *націоналізація*, тобто передача приватної власності у володіння, користування й розпорядження нації, або, використовуючи інший термін для позначення «експропріації експропріаторів», – *усуспільнення*, себто передача приватної власності в руки суспільства, призводять до виникнення загальнонародної власності. Помилка полягала в тому, що ані нація, ані класове суспільство не мали «рук». Це – аморфні спільноти, нездатні діяти в унісон у конкретних обставинах. Пролетаріат, як і будь-який інший клас, теж був аморфною спільнотою. «Експропріацію експропріаторів» могла здійснювати спільнота, яка мала «руки», тобто ієрархізовану структурну побудову – держава або партія. Диктатуру, за якої ставала можливою така акція, мусила здійснювати держава, створювана пролетаріатом, а не сам пролетаріат. Це означало, що *під час комуністичних перетворень буржуазна власність не знищувалася, як приватна, а переходила в розпорядження пролетарської держави, не втрачаючи ознак приватності*. Отже не спрацьовувала головна ідея «Маніфесту Комуністичної партії», що вкладалася у два рядки: «Комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності».

Матеріалізована у книгах і статтях наукова спадщина К.Маркса й Ф.Енгельса посіла вагоме місце в інтелектуальній скарбниці людства. Після появи «Маніфесту...» К.Маркс прожив ще 35, а Ф.Енгельс – 47 років. Проте обидва не знайшли часу, щоб роз'яснити механізм, специфіку, характер переростання приватної власності, на якій ґрунтувалася вся історія цивілізації, у власність колективну, суспільну, загальнонародну. Насправді йшлося про зовсім інше: *комуністичні перетворення призводили до експропріації суспільства державою*. Хай навіть пролетарською, але все-таки державою.

Проблему трансформації державної власності, що залишалася приватною в руках осіб, які контролювали державу, у власність загальнонародну Ф.Енгельс усе-таки зачепив через три десятиліття після «Маніфесту...» в «Анти-Дюрінгу». Однак він обмежився бездоказовою словесною еквілібристикою: *«Пролетаріат бере державну владу й перетворює засоби виробництва насамперед у державну власність*. Але тим самим він знищує самого себе як пролетаріат, тим самим він знищує всі класові відмінності і класові протилежності, а разом з тим і державу як державу». Якщо цього не досить, то можна продовжити цитування: *«Перший акт, в якому держава виступає дійсно як представник усього суспільства, – взяття у володіння засобів виробництва від імені суспільства, є в той самий час останнім самостійним актом її як держави*. Втручання державної влади в суспільні відносини стає тоді в одній галузі за другою зайвим, і само по собі засинає... Держава не скасовується, вона відмирає»⁵.

Правлячі кола країн Західної й Центральної Європи враховували зазвичай небезпеку, яку ніс «привид комунізму», і робили спроби усунути її соціальними та політичними реформами. У середовищі робітничого класу, який ставав численнішим і

⁵ Енгельс Ф. Анти-Дюрінг // Там само. – Т.20. – К., 1965. – С.275–276. Курсив автора.

згуртованим із кожним новим десятиліттям, політика «верхів» знаходила підтримку. Протилежні за економічними інтересами класи та їхні політичні сили знаходили спільну мову на шляхах установаження конституційної монархії, загального виборчого права.

Опинившись у парламентах, представники робітничого класу починали цінувати демократію, яка давала можливість законодавчим шляхом поліпшувати умови праці робітників і надавати підтримку слабозахищеним верствам суспільства. У провідних європейських країнах почали виникати контури соціальної держави, яка спиралася на співробітництво класів. Після розпаду «Союзу комуністів»⁶ жодна впливова політична сила не оголосила себе комуністичною, аби не підкреслювати негайну готовність до революційних дій. Соціалісти, у середовищі яких швидко поширювався марксизм, назвали себе соціал-демократами, аби продемонструвати відданість демократії й соціальним реформам. У теорії марксистів залишалися прибічниками ліквідації приватної власності та створення безкласового суспільства, але на практиці задовольнялися реформами.

У творчій спадщині К.Маркса ми знаходимо після «Маніфесту Комуністичної партії» лише один твір, в якому розвивалися уявлення про комунізм – «Критику Готської програми» (написаний у 1875 р., опублікований у 1891 р.). У ньому комунізм поділявся на дві фази. Другу фазу автор назвав власне «комунізмом», а першу – популярним серед соціал-демократів та інших соціалістів терміном «соціалізм». Соціалізм мав відрізнитися від повного комунізму розподілом матеріальних благ: за працю – під час соціалізму, за потребами – при комунізмі. *Натомість за виробництвом матеріальних благ Марксів соціалізм не відрізнявся від комунізму, адже заперечував існування приватної власності, товарно-грошових відносин і вільного ринку.* Це треба підкреслити з особливою силою, тому що під час обох комуністичних штурмів – ленінського в Росії й окупованій нею Україні (у відкритій формі) та сталінського у СРСР (в обережно-прихованій формі) робилися спроби здійснити нездійсненне: ліквідувати ринок і гроші, що оберталось катастрофічними економічними кризами.

Слід додати, що запозичення терміна «соціалізм» для позначення першої фази комунізму призвело до появи двох різних типів соціалізму: європейського (з орієнтацією на класовий мир, приватну власність, вільний ринок і товарно-грошові відносини), який мав давню традицію, і російського (з орієнтацією на класову війну, ліквідацію приватної власності, централізований розподіл матеріальних благ). Термінологічну плутанину ще більше підсилює той факт, що у ході будівництва російського комуністичного соціалізму довелося відмовитися від утопічного боку марксистської доктрини, тобто обмежитися ліквідацією приватної власності на засоби виробництва у суспільстві й залишити її в державі під симулякротом «загальнонародної власності», а також зберегти товарно-грошові відносини та в обмежених розмірах – вільний ринок.

Подібність соціалізму й комунізму за виробництвом матеріальних благ, яка в Росії тривалий час уважалася безперечною, нерідко змушувала при першому комуністичному штурмі називати соціалізм «комунізмом». Тільки після провалу ленінського штурму термін «комунізм» почали стабільно використовувати для позначення «світлого майбутнього» з розподілом благ за потребами.

⁶ Перший конгрес товариства німецьких політичних емігрантів «Союз справедливих» з осередками у Великобританії, Франції, Швейцарії та ін. країнах (Лондон, червень 1847 р.) на пропозицію Ф.Енгельса змінив його назву на «Союз комуністів». Другий конгрес (Лондон, грудень 1847 р.) доручив К.Марксу й Ф.Енгельсу опрацювати програму організації. Нею став опублікований у лютому 1848 р. «Маніфест Комуністичної партії». Товариство припинило існування в листопаді 1852 р.

Родоначальники марксизму поступово втрачали реальний вплив на своїх послідовників, хоч мали, особливо в Німеччині, незаперечний авторитет в їх середовищі. Справедливо вважаючи, що живі класики відстають від життя, лідери соціал-демократичних партій переконувалися, що краще рухатися в напрямі узгодження інтересів капіталістів і робітників, ніж тримати курс на знищення капіталу – рівнозначного з робочою силою агента виробничого процесу. Економічну діяльність, пов'язану з використанням і примноженням капіталу, вони вважали не менш важливим полем прикладення інтелекту, ніж діяльність у сфері науки й культури. Соціал-демократи почали розглядати приватне підприємництво як найважливішу сферу занять, яка матеріально забезпечувала всі інші сфери та давала можливість здійснювати заходи, спрямовані на оздоровлення економіки і зниження соціальної напруженості у суспільстві. У парламентах вони пропагували реформістські заходи: посилення державного контролю за підприємництвом, перерозподіл бюджетних коштів на користь людей із низькими доходами, навіть націоналізацію засобів виробництва (зазвичай із викупом).

Найбільш послідовним представником ревізіоністської течії в європейському марксизмі був один із керівників німецької соціал-демократії Е.Бернштайн. Залишаючись соціалістом у Марксовому розумінні терміна, він прагнув переосмислити саму суть соціалізму, яка полягала в ліквідації приватної власності, товарно-грошових відносин і ринку (після запровадження двофазного концепту комунізму). «Якщо під здійсненням соціалізму розуміють виникнення суспільства, керованого в усіх пунктах строго комуністично, – писав він, – то я не вважаю за потрібне приховувати, що воно лежить, на мій погляд, у досить віддаленому майбутньому»⁷. У літературі найчастіше цитується заява Е.Бернштайна з іншої праці: «Я відкрито заявляю, що знаходжу дуже мало сенсу й інтересу в тому, що зазвичай називають “кінцевою метою соціалізму”. Ця *мета*, чим би вона не була, для мене – *ніщо, рух – це все*»⁸.

Німецькі соціал-демократи не відмовлялися від догм революційного марксизму доби «Маніфесту Комуністичної партії», поки був живий Ф.Енгельс. Навіть Е.Бернштайн, будучи одним із найближчих співробітників живого класика, дотримувався обережності у визначенні своєї позиції. Ухвалена 1891 р. Ерфуртська програма соціал-демократичної партії Німеччини викликала незадоволення Ф.Енгельса, але К.Кауський та інші партійні лідери, котрі працювали над нею, усе-таки оголосили кінцевою метою соціал-демократичного руху усупільнення засобів виробництва й заміну ринкових відносин централізованим розподілом продукції. Не пояснюючи механізму появи загальнонародної власності, Ерфуртська програма наполягала, як і «Маніфест...», на ліквідації приватної власності. Відмінність полягала в тому, що програма СДПН прагнула досягти кінцевої мети реформами, а не революціями.

Залишаючись переконаними прихильниками комуністичної доктрини, основоположники марксизму не раз давали зрозуміти своїм послідовникам, що розвиток демократії в буржуазному суспільстві здатний внести поправки в тактику і стратегію робітничого руху. У К.Маркса ця думка найбільш виразно прозвучала, коли він виступав на робітничому мітингу в Амстердамі: «Ми знаємо, що треба зважати на установлення, звичаї і традиції різних країн; і ми не заперечуємо, що є такі країни, як Америка, Англія, і коли б краще знав ваші установлення, то можливо додав би до них і Голландію, в яких робітники можуть добитися своєї мети мирними засобами»⁹.

⁷ Бернштейн Э. Очерки из истории и теории социализма. – Санкт-Петербург, 1902. – С.219–220.

⁸ Бернштейн Э. Борьба социал-демократии и социальная революция // Сборник документов по истории рабочего и социалистического движения стран Европы и США. – Москва, 1985. – С.37. Курсив автора.

⁹ Маркс К. Про Гаагский конгрес. Промова на мітингу // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т.18. – К., 1964 – С.151.

Однак ані К.Маркс, ані Ф.Енгельс ніколи не відмовлялися від ідеї соціальної революції. У написаній у листопаді 1886 р. передмові до нового видання Марксового «Капіталу» Ф.Енгельс зазначав: «Англія є єдина країна, де неминуха соціальна революція може бути здійснена цілком мирними і легальними засобами»¹⁰. Ішлося вже не про переможне пролетарське повстання з негайною «експропріацією експропріаторів», а про використання важелів демократії для реалізації комуністичної доктрини.

Ще чіткіше Ф.Енгельс висловився щодо перспектив реалізації комуністичної доктрини у зауваженнях до Ерфуртської програми СДПН 1891 р.: «Можна собі уявити, що старе суспільство могло мирно врости в нове в таких країнах, де народне представництво зосереджує в своїх руках всю владу, де конституційним шляхом можна зробити все, що завгодно, коли тільки маєш за собою більшість народу: в демократичних республіках, як Франція і Америка, в таких монархіях, як Англія»¹¹. На думку Ф.Енгельса німецькі соціал-демократи повинні були прописати у своїй програмі докорінну відмінність Німеччини від цих країн. Це означало, що лідери СДПН мали назвати кінцевою метою своєї політичної діяльності курс на пролетарську революцію. Вони, однак, не прислухалися до такої рекомендації.

Теоретична модель держави-комуни

Термін «ленінізм» народився в ідеологічних суперечках між прибічниками В.Леніна та Л.Мартова (Ю.Цедербаума). Коли російські марксистки об'єдналися в нелегальну партію, вони назвали себе «соціал-демократами», маючи перед очима західноєвропейський досвід. Однак уже в 1903 р. на з'їзді, який проголосив утворення Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП), між ними відбувся розкол: одні пішли за В.Леніним, інші – за Л.Мартовим. Прибічники першого закликали робітників до комуністичної революції, натомість другого – віддавали перевагу соціальним реформам за зразком здійснюваних в Європі. Обидві фракції залишалися за назвою соціал-демократичними.

Першим термін «ленінізм» у негативному значенні вжив Л.Мартов у брошурі, виданій у Женеві 1904 р. Автор бажав підкреслити, що В.Ленін не був справжнім марксистом. У радянську добу термін набув суто позитивного значення у працях Г.Зінов'єва й особливо Й.Сталіна.

Смислове наповнення ленінізму цілком укладалося в перелік тактичних завдань, пов'язаних із реалізацією комуністичної доктрини в умовах революційної Росії. Незважаючи на те, що доктрина була придатною, як стверджувалося в «Маніфесті Комуністичної партії», тільки для індустріально високорозвинених країн, де пролетаріат становив абсолютну більшість населення, її взяли за взірць саме в переважно відсталіх, селянських за складом населення країнах. *Набір методів і засобів, здатних у комплексі комунізувати основну частину населення, яка ще не була пролетаризована об'єктивним розвитком капіталізму, якраз і становить суть ленінізму.*

В.Ленін завжди підкреслював, що він є справжнім марксистом, адже дотримується букви й духу «Маніфесту Комуністичної партії». Своїх опонентів серед російських, українських і західноєвропейських соціал-демократів він таврував як «рєвізіоністів» та «угодовців». Коли К.Каутський послався на те, що К.Маркс і Ф.Енгельс припускали можливість мирного переходу до соціалізму в Англії й Америці, В.Ленін

¹⁰ Енгельс Ф. Передмова до англійського видання праці К.Маркса «Капітал» // Там само. – Т.23. – С.36.

¹¹ Енгельс Ф. До критики проекту соціал-демократичної програми 1891 р. // Там само. – Т.22. – К., 1965. – С.224.

назвав його «софістом» і «шахраєм», який фальшує марксизм за допомогою цитат. Формально він мав рацію в тому сенсі, що класики марксизму допускали мирний перехід до соціалізму лише як виняток.

У травні 1918 р. В.Ленін переглянув той теоретичний багаж, з яким починав комуністичне будівництво, після чого зробив знаменне визнання:

«Все, що ми знали, що нам точно вказували найкращі знавці капіталістичного суспільства, найбільші уми, які передбачали розвиток його, це те, що перетворення повинно історично неминуче статися по такій-то основній лінії, що приватна власність на засоби виробництва засуджена історією, що вона зазнає краху, що експлуататори неминуче будуть експропрійовані. Це було встановлено з науковою точністю... Це ми знали, коли брали владу для того, щоб приступити до соціалістичної реорганізації, але ні форм перетворення, ні темпу швидкості розвитку конкретної реорганізації ми знати не могли»¹².

Отже, на його думку, марксизм не мав чітко окресленої стратегії комуністичного будівництва. Це твердження не є аж таким сенсаційним відкриттям. Основоположники марксизму справді не вважали, що комунізм можна будувати.

У написаній у серпні – вересні 1917 р. праці «Держава й революція» В.Ленін стверджував: «До того часу, поки настане “вища” фаза комунізму, соціалісти вимагають найсуворішого контролю з боку суспільства і з боку держави над мірою праці і мірою споживання, та тільки контроль цей повинен початися з експропріації капіталістів, з контролю робітників за капіталістами і проводитись не державою чиновників, а державою озброєних робітників»¹³. Ще раніше, як тільки приїхав з еміграції в революційний Петроград, він у «Квітневих тезах» висунув перед своєю партією вимогу створити державу-комуну¹⁴. Коли ж більшовики повалили Тимчасовий уряд і розігнали Установчі збори, В.Ленін поставив як чергове завдання розробити нову програму партії. У березні 1918 р. VII з'їзд перейменував її з соціал-демократичної на комуністичну та заявив у зв'язку з цим про необхідність відповідних змін у програмних засадах партійної діяльності. У дискусії на з'їзді, а пізніше й на засіданні Всеросійського центрального виконавчого комітету вождь чітко позначив основне для більшовиків завдання: «Створювати державу комуні»¹⁵.

Держава комуні, держава-комуні, держава озброєних робітників – так характеризував В.Ленін ту палицю у своїх руках, яка повинна була допомогти перебудувати країну на засадах «Маніфесту Комуністичної партії». Засновники революційного марксизму заплуталися між спільнотами з ієрархічною структурою (держави, партія та ін.) і безструктурними (нація, суспільство, клас). Через це європейський революційний марксизм середини XIX ст. був такою ж утопічною доктриною, як усі попередні комуністичні вчення. Тим часом В.Ленін, беручи на озброєння революційний марксизм у конкретних умовах Росії початку XX ст., аж ніяк не збирався перетворюватися на комуніста-утопіста. Видатні радянські вчені-дисиденти М.Геллер і О.Некрич даремно назвали свою фундаментальну працю з історії СРСР «Утопією при владі»¹⁶. В.Ленін

¹² Ленін В.І. Промова на I Всеросійському з'їзді рад народного господарства 26 травня 1918 р. // *Його ж. Повне зібрання творів.* – Т.36. – К., 1973. – С.357–358.

¹³ Ленін В.І. Держава і революція // Там само. – Т.33. – К., 1973. – С.92–93.

¹⁴ Ленін В.І. Про завдання пролетаріату в даній революції // В.І.Ленін про Україну. – Ч.II. – К., 1969. – С.7.

¹⁵ Ленін В.І. Доповідь про чергові завдання Радянської влади на засіданні ВЦВК 29 квітня 1918 р. // *Його ж. Повне зібрання творів.* – Т.36. – С.248.

¹⁶ Геллер М., Некрич А. Утопія у влади: Історія Советського Союзу з 1917 г. до наших днів. – Москва, 2000.

винайшов геніальну формулу влади, здатну поєднати структуровану спільноту, контролює її партія, із неструктурованими – класом і суспільством. Як зв'язку між ними було використано ради – самоврядні організації страйкуючого пролетаріату, що вперше з'явилися в Росії під час революції 1905–1907 рр. Завдання полягало в тому, аби зв'язати ради з партією більшовиків і перетворити їх за допомогою партії з розпорешених по всій країні самодіяльних організацій на представницький та управлінський орган державної влади.

Щоб виявити місце рад у тій системі влади, яку В.Ленін нав'язував Росії, треба звернути особливу увагу на його статтю, написану в листопаді 1905 р., але вперше опубліковану тільки в листопаді 1940 р. У ній знаходимо дві цікаві тези. По-перше, В.Ленін не бачив доцільності в тому, щоб рада (йшлося про Петербурзьку раду робітничих депутатів) «примикала цілком до однієї якої-небудь партії»¹⁷. По-друге, він уважав «недоцільним вимагати від ради робітничих депутатів прийняття соціал-демократичної програми і вступу до Російської соціал-демократичної робітничої партії»¹⁸. І найголовніше: В.Ленін радив розглядати раду робітничих депутатів як зародок тимчасового революційного уряду всієї Росії або вважав, що вона (рада) повинна (що те саме, тільки в іншій формі) створити тимчасовий революційний уряд¹⁹.

Важко собі уявити, що В.Ленін мав намір відсторонити свою партію від ради, готової стати тимчасовим революційним урядом. Щоб зрозуміти підтекст статті, треба аналізувати разом із нею дії вождя в наступні роки. Проекція дій В.Леніна в 1917–1920 рр. на 1905-й рік дає підстави твердити, що вже під час першої російської революції вождь більшовиків розглядав ради як уряд, нерозривно поєднаний із диктатурою його власної партії.

По-перше, вимагалось відділити ради від партії, і цю вимогу було обґрунтовано у статті. По-друге, вимагалось забезпечити цілковитий та безроздільний контроль за революційним радянським урядом із боку більшовицької партії. Це означало, що більшовики повинні були витіснити з рад конкуруючі партії й наповнити їх членами власної партії та співчуваючими їй безпартійними депутатами. Унаслідок цього партія більшовиків починала існувати як дві організаційно відокремлені структури. По-перше, як політична партія «нового типу» (визначення В.Леніна), котра здійснювала під прикриттям диктатури пролетаріату свою власну диктатуру (а насправді, зважаючи на покладений в її основу принцип «демократичного централізму», – диктатуру вождів). По-друге, як ради, що мали вагомні представницькі та управлінські функції, але були позбавлені істотного політичного значення в умовах компартійної диктатури. Створювалася ще небачена в історії держава з двома вертикалями влади – компартійною й радянською. Перша з диктаторськими функціями не була представлена в конституції та регулювалася партійним статутом. Натомість радянська вертикаль влади мала представлення в конституції й формувалася на виборах, тобто була пов'язана з електоратом, склад якого партійні комітети більшовиків могли регулювати, так само, як склад кандидатів у депутати. Отже створювалася міцна влада, яку не випадково назвали «радянською», адже партія ховалася від конституції. Цю владу недаремно називали «робітничо-селянською», але вона аніскільки не залежала від народу.

В.Ленін не ризикував, коли прибув у революційний Петроград навесні 1917 р. й відразу проголосив гасло: «Вся влада – радам!». Ради тоді перебували під контролем конкурентів більшовиків – меншовиків та есерів. Але вони були

¹⁷ *Ленін В.І.* Наші завдання і Рада робітничих депутатів. 15–17 (2–4) листопада 1905 р. // *Його ж.* Повне зібрання творів. – Т.12. – К., 1970. – С.56.

¹⁸ Там само. – С.57.

¹⁹ Там само.

народними організаціями у країні з максимально високим соціальним протистоянням. Народившись у ситуації гострої класової боротьби, вони не шукали варіантів класового миру. А більшовики були єдиною з соціалістичних партій Росії, яка стояла на екстремістській платформі «Маніфесту Комуністичної партії». Ситуативні й доктринальні екстремісти повинні були знайти один одного.

В опублікованому в Берліні у 1931 і 1933 рр. двотомнику Л.Троцький зауважував: «Залишається запитати, і це досить-таки важливе запитання, хоч поставити його легше, ніж на нього відповісти: як пішов би розвиток революції, якби Ленін не доїхав до Росії у квітні 1917 р.?»²⁰.

Знаючи, з яким теоретичним багажем В.Ленін їхав у Росію, можна відповідально заявити: без нього більшовики залишилися б на узбіччі політичної боротьби. Російська революція розвивалася б приблизно так, як півтора роками пізніше розвивалася Листопадова революція в Німеччині. «Привид комунізму» не набув би страхотливої тілесності держави-комуни, Росія не вийшла б за межі існуючої цивілізації й не вступила б у спотворений світ комуносоціалізму.

Матеріалізація держави-комуни

Творці «Маніфесту Комуністичної партії» не знали, коли можна сподіватися на переможну пролетарську революцію, але були оптимістами. Поразка революцій 1848–1849 рр., а головне – виявлена в них нездатність робітників до самостійних, без буржуазії, дій у боротьбі з монархічними режимами сильно їх розчарувала. Аналізуючи хід судового процесу над членами «Союзу комуністів», який відбувся наприкінці 1852 р. в Кельні, К.Маркс звернувся до робітників із такими словами: «Вам, можливо, доведеться пережити ще 15, 20, 50 років громадянських воєн і міжнародних сутичок не тільки для того, щоб змінити існуючі умови, але й для того, щоб змінити самих себе і зробити себе здатними до політичного панування»²¹.

Тим часом з'ясувалося, що буржуазія, представлена в «Маніфесті...» як клас, який відмирає, у постреволюційній Європі виявилася носієм політичного прогресу. Народжувався парламентаризм, котрий приглушив соціальну напругу. У цій ситуації комуністи перетворилися на соціал-демократів.

Натомість у Росії прискорений соціально-економічний розвиток базувався не на «революції знизу», а на «революції згори», здійснюваній самодержавним режимом. Швидко зростаюча буржуазія не прагнула діалогу з робітничим класом, а горнула до урядових кіл. Після скасування кріпосного права протистояння між поміщиками та селянами не пом'якшилося, а загострилося. У той час, як екстремістські вимоги «Маніфесту Комуністичної партії» зустрічали в Європі дедалі меншу кількість прихильників, у Росії революційний марксизм ставав щоразу більш запитаним. Якщо європейські комуністи робилися соціал-демократами, то радикальна частина російських соціал-демократів, які сформувалися під впливом європейських реалій, перетворювалася на комуністів.

На перший погляд здається, що ленінська держава-комуна виникла під впливом ідей революційного марксизму. Так, в усякому разі, стверджував сам В.Ленін. Насправді, однак, вождь винайшов цілком реалістичну (на відміну від відірваних від життя рекомендацій основоположників революційного марксизму) державну

²⁰ Троцький Л.Д. К истории русской революции. – Москва, 1990. – С.332.

²¹ Маркс К. Викриття про кельнський процес комуністів // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т.8. – К., 1961. – С.413.

конструкцію, яка була витвором його власного розуму, хоча спиралася на російську традицію та ідеї російських народників.

Робітничий клас В.Ленін улесливо називав «гегемоном революції», але ставився до нього без усякого піетету. Услід за К.Марксом він іменував робітників «класом у собі», який у власному середовищі міг виробити тільки тред-юніоністську свідомість. Перетворити робітників у «клас для себе», тобто переключити їх увагу з вимог про підвищення заробітної плати або поліпшення умов праці на здобуття політичної влади з наступною «експропріацією експропріаторів» могла, як він запевняв, лише організація революціонерів, керована різночинною інтелігенцією.

Організацією революціонерів, яка мусила виконувати роль пролетарського авангарду, В.Ленін уважав тільки створену й керовану ним самим політичну партію. Ролі пролетарського авангарду він не визнавав навіть за однопартійцями-меншовиками, котрі зреклися, як і західноєвропейські соціал-демократи, революційного марксизму. Хто мав керувати партією більшовиків, а через неї – державою озброєних робітників? Відповідь була однозначною: вожді.

Щоб таке стало можливим, партія більшовиків мала будуватися на принципі «демократичного централізму» з безумовним підпорядкуванням нижчих за ієрархією комітетів вищим – аж до центрального. Зливаючись із державою озброєних робітників в єдине ціле, така партія забезпечувала вождям політичну диктатуру над суспільством.

Проте тільки політична диктатура В.Леніна не влаштувала. Йому була потрібна й економічна диктатура, можлива лише за умови експропріації державою приватної власності членів суспільства. Ось тут і ставала актуальною головна ідея революційного марксизму про «експропріацію експропріаторів», яка зовнішньо збігалася з поширеними серед народних низів Росії настроями «неусвідомленого соціалізму» (за термінологією царського сановника П.Дурново). Тому держава озброєних робітників формувалася спочатку в уявленні В.Леніна, а потім на практиці як держава-комуна з двома вертикалями влади – партійною та радянською.

До сказаного треба додати два зауваження. *По-перше*, у Російській революції вирішальною діючою силою виявилися ради солдатських і робітничих депутатів – як на етапі повалення самодержавства, так і на етапі повалення Тимчасового уряду. Сталося це тому, що революція відбувалася в умовах світової війни. Завжди згуртовані у великих колективах робітники та вперше згуртовані в армійських колективах і добре озброєні селяни домагалися за корисливою підказкою більшовиків передачі державної влади утвореним ними радам. Влада справді опинилася в руках рад – спочатку в коаліції з буржуазією, а після Жовтневого перевороту – цілком і повністю. Робітники та солдати, які перетворилися після повалення самодержавства з підданих на громадян – колективних носіїв суверенної влади, навіть не помітили, як і коли вони втратили суверенність. А не помітили тому, що їхні ради з їхнього ж дозволу наповнилися людьми, котрі проголошували їхні гасла, але перебували в надзвичайно дисциплінованій та абсолютно централізованій партії більшовиків. У цілковитій погодженості з гімном міжнародного пролетаріату – «Хто був нічим, той стане всім», ця партія створювала радянську вертикаль робітничо-селянської влади. Проте паралельно й без особливого розголосу будувалася з найбільш вірних і відданих партійців ще одна вертикаль – диктаторська. Піддані царя-самодержця, котрі стали громадянами, уже у жовтні 1917 р. віддали свій колективний суверенітет більшовицьким вождям на багато десятиліть – аж до конституційної реформи 1988 р. Тож історики Російської революції не можуть достеменно розібратися, що саме відбулося у жовтні 1917 р. – робітничо-селянська революція чи контрреволюційний більшовицький переворот?

По-друге, варто навести кілька зауважень про суть двох основних гасел Російської революції: «Землю – селянам!» і «Фабрики – робітникам!». У записці, написаній у лютому 1914 р. та знайденій у паперах Миколи П після арешту, колишній міністр внутрішніх справ П.Дурново, який приборкував революцію в 1905 р., попереджав, що майбутня війна з сильною Німеччиною виявиться небезпечною, адже народні маси Росії «сповідують принципи неусвідомленого соціалізму». За воєнних невдач

«соціальна революція в найбільш надмірних її проявах у нас неминуча... Переможена армія виявиться надто деморалізованою, аби послужити підпорою законності й порядку. Законодавчі установи та опозиційно-інтелігентські партії не зможуть стримати народні хвилі, ними ж розбурхані, і вся Росія буде втягнута в безпросвітну анархію, наслідки якої навіть не можна собі уявити»²².

«Неусвідомлений соціалізм» народних низів якісно відрізнявся від комуносоціалізму більшовицьких вождів, які стояли на платформі революційного марксизму (і це при тому, що *переважна частина швидко зростаючої під час революції більшовицької партії сповідувала якраз «неусвідомлений соціалізм»*). Вожді бажали експропріювати на користь створюваної ними держави-комуни всі засоби виробництва, що перебували у приватній власності громадян. Натомість незаможні селяни прагнули здійснити переділ усіх орних земель на зрівняльних засадах разом із передачею в їхню власність поміщицького реманенту, а робітники – експропріювати підприємства, на яких працювали, і віддати їх у власність трудових колективів.

Прориваючись до влади шляхом наповнення рад членами своєї партії, В.Ленін мусив якомога більше наблизитися до «неусвідомленого соціалізму» народних низів. Гасло «Фабрики – робітникам!» можна було зрозуміти по-різному: і як приватизацію підприємств робітничими колективами, і як передачу їх «робітничо-селянській» державі. Механізм експропріації приватної власності капіталістів до Жовтневого перевороту замовчувався. Тільки після утвердження при владі В.Ленін заявив: «Величезним перекрученням основних засад радянської влади і цілковитим відмовленням від соціалізму є всяке, пряме чи посереднє, узаконення власності робітників окремої фабрики або окремої професії на їх відокремлене виробництво»²³.

Інша ситуація склалася з гаслом «Землю – селянам!». Програма РСДРП 1903 р. передбачала створити на селі велике виробництво у формі державних господарств на базі поміщицьких маєтків і колективних господарств на основі селянських засобів виробництва. Коли у червні 1917 р. партія есерів включила зрівняльний поділ земель у свою програму, вона наразилася на жорстку критику з боку більшовицьких вождів. Але через кілька тижнів більшовики привласнили це гасло – нібито есерівське, а насправді селянське. У Росії було здійснено «чорний переділ», який віддалив більшовиків від їхніх програмних вимог і створив на тривалий період важко розв'язувані проблеми у взаємовідносинах міста й села. Проте безоплатна передача орних земель селянам, котрі становили переважну більшість населення країни, допомогла вождям завоювати владу і згодом поширити її на майже всю колишню імперію, що розпалася. До реалізації програмних вимог своєї партії у сфері сільського господарства вони приступили тільки в 1930 р.

²² Цит. за: Дан Ф. Происхождение большевизма. – Нью-Йорк, 1946. – С.444.

²³ Ленін В.І. Про демократизм і соціалістичний характер Радянської влади // Його ж. Повне зібрання творів. – Т.36. – С.452.

Відразу після прибуття в революційну Росію з гаслом «Уся влада – радам!», В.Ленін на більшовицькій конференції відверто визначив природу майбутньої радянської влади: «Така влада є диктатурою, тобто спирається не на закон, не на формальну волю більшості, а прямо, безпосередньо на насильство»²⁴. Тоді мало хто міг зрозуміти вождя, який готувався створювати небачену у світі державу з двома вертикалями влади – диктаторською та управлінською. Але після Жовтневого перевороту В.Ленін не згаяв жодного дня, щоб перетворити свою партію, яка стала урядовою, на державну. Для цього вимагалось лише одне: злити партію з радами, витіснивши з останніх інші партії, крім тимчасових союзників – лівих есерів.

Жовтневий переворот 1917 р. зі сприятливими для себе результатами більшовики забезпечили, узявши у свої руки підготовку II Всеросійського з'їзду рад. Як установив Р.Пайпс, аналізуючи доступні всім бажаючим публікації газети «Известия ВЦИК», більшовицький оргкомітет запросив на з'їзд переважно більшовизовані ради, грубо порушуючи при цьому затверджені есеро-меншовицьким ВЦВК норми представництва²⁵. Одразу після перевороту постало завдання «звільнити» всі без винятку ради від представників конкуруючих партій. Виступаючи у грудні 1917 р. на засіданні обраного II Всеросійським з'їздом рад «більшовицького парламенту» – ВЦВК, В.Ленін уже як голова радянського уряду заявив: «Держава – це установа для примусу. Раніше це було насильство над усім народом купки багатіїв. А ми хочемо перетворити державу в установу для примушування чинити волю народу. Ми хочемо організувати насильство в ім'я інтересів трудящих»²⁶.

Через два тижні після того, як газета «Правда» надрукувала ці слова, голова Раднаркому заснував Всеросійську надзвичайну комісію (рос. ВЧК). Чекісти в короткі строки «очистили» ради від представників інших партій. Відтоді й аж до кінця 1980-х рр. вибори в радянські органи влади відбувалися під пильним оком партійних органів й «чекістів». Вожді РКП(б)–ВКП(б)–КПРС урахували урок вільних виборів в Установчі збори, які пройшли у визначений ще Тимчасовим урядом строк – 25 листопада 1917 р. Тоді, за даними 54 виборчих округів, тільки 25% виборців погодились жити в більшовицькій державі-комуні. У січні 1918 р. В.Ленін наважився розпустити Установчі збори, обрані з додержанням усіх демократичних процедур. Це зайвий раз підтверджує контрреволюційний характер більшовицького перевороту. Із розпуском Установчих зборів народна революція в Росії завершилася. Починалася комуністична «революція згори», яка розтягнулася на два десятиліття.

Функціонування держави-комуни

Історія СРСР радянських часів була скалькована зі сталінської «Історії ВКП(б)» зразка 1938 р. Як дітям, так і дорослим треба було розповідати, що «трудящі маси» під керівництвом партії більшовиків здійснили «Велику Жовтневу соціалістичну революцію», після чого зайнялися «будівництвом соціалізму». За дві перших п'ятирічки соціалізм, як запевняли вожді, в основному було збудовано, і у країні, як задекларував XVIII з'їзд ВКП(б), розгорнулося будівництво другої фази комунізму, тобто суспільства з розподілом матеріальних благ за потребами.

²⁴ *Ленін В.І.* Доповідь про поточний момент 7 травня (24 квітня) 1917 р. на Сьомій Всеросійській конференції РСДРП(б) // Там само. – Т.31. – К., 1973. – С.341.

²⁵ *Пайпс Р.* Русская революция. – Ч.2. – Москва, 1994. – С.151.

²⁶ *Ленін В.І.* Доповідь про право відкликання на засіданні ВЦВК 4 грудня (21 листопада) 1917 р. // *Його ж.* Повне зібрання творів. – Т.35. – К., 1973. – С.106.

Розглянемо, як насправді починалося будівництво ладу, офіційну назву якого тепер прагнуть не називати.

В.Ленін цінував революційний марксизм за те, що він закликав ліквідувати приватну власність на засоби виробництва шляхом силової «експропріації експропріаторів». Він не переймався теоретичними розумуваннями щодо механізму переростання державної власності у власність загальнонародну. Для нього важливим було лише одне: щоб залежна від кожного поруху його руки держава-комуна стала роботодавцем для всіх без винятку громадян. Із робітничим класом, тобто з пролетарями, усе було зрозуміло від початку. У всіх непролетарів-власників треба було забрати засоби виробництва, за допомогою яких вони виробляли продукцію. Ці засоби виробництва забезпечували непролетарським верствам населення економічну незалежність від держави й, відповідно, обумовлювали економічну залежність держави від них.

Одночасно з формуванням обох вертикалей влади і створенням підпорядкованих їм установ та організацій треба було розв'язувати головне питання: як функціонуватиме держава-комуна? Як налагоджувати виробництво й розподіл матеріальних благ, коли вони під впливом комуністичних перетворень стають не товарами, а продуктами?

Ідея літературного персонажа Шарикова «взяти й поділити» вирішувалася просто, коли йшлося про розподіл матеріальних благ. Найбільш важливою в буремні революційні роки була проблема продовольства. Тому вождям сподобалося громадське харчування як спосіб контролювання поведінки людей і прищеплення їм навичок прогнозованої поведінки (достоту як під час дресирування тварин!). Найбільшу відвертість виявив Л.Троцький, який по-військовому коротко рубанув: «Широка постановка справи громадського харчування з поступовим поліпшенням громадського казана створює найбільш дієву форму контролю над участю громадян у виробництві»²⁷.

Значно складнішою показала себе проблема виробництва матеріальних благ в умовах володіння, користування й розпорядження держави-комуни всіма засобами виробництва. Із політичних причин селянство не могло бути комунізованим негайно, і тому влада мусила застосовувати специфічні засоби його «прив'язки» до економічного життя в умовах комуносоціалізму. Будуючи комуносоціалізм, держава-комуна повинна була в першу чергу налагодити функціонування галузей, які раніше перебували в користуванні й розпорядженні великих власників.

Уже підкреслювалося, що рекомендації «Маніфесту Комуністичної партії» були неконкретними. У загальних рисах у них йшлося про ліквідацію приватної власності та пов'язаних із нею категорій товарно-грошових відносин і вільного ринку. Підкреслювалося й те, що позаринковий розподіл матеріальних благ, аж до «громадського казана», особливо імпонував вождям. Тому вони повірили основоположникам марксизму, котрі твердили, що фази комунізму розрізняються одна від одної тільки розподілом матеріальних благ (за працею та за потребами), але не за виробництвом, яке навіть при соціалізмі мусить функціонувати за відсутності товарно-грошових відносин і вільного ринку.

У березні 1918 р. В.Ленін заявив на Всеросійському з'їзді рад народного господарства: «Нам треба зовсім по-новому організувати найглибші основи людського життя сотень мільйонів людей»²⁸. Росія, як він думав, перебувала в епіцентрі «сві-

²⁷ Див.: Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1929–1938). – К., 1996. – С.118.

²⁸ Ленін В.І. Промова на I Всеросійському з'їзді рад народного господарства 26 травня 1918 р. // Його ж. Повне зібрання творів. – Т.36. – С.356.

тової пролетарської революції», і вождь турбувався не тільки про долю населення власної країни...

Створюючи державу-комуна, В.Леніну та іншим вождям (серед яких схильністю до теоретичного мислення виділявся М.Бухарін) доводилося навпомацки формувати відповідні їй структури і процеси, тобто налагоджувати економічне життя. Під цим кутом зору являє особливий інтерес стаття В.Леніна «Як організувати змагання?», написана 6–9 січня 1918 р., але закинута ним у далеку шухляду (газета «Правда» опублікувала її тільки 20 січня 1929 р.). Щоб налагодити, як висловлювався В.Ленін, «державне виробництво і розподіл на комуністичних началах», у статті перелічувалися такі найважливіші заходи:

1. конфіскація поміщицьких земель;
2. націоналізація банків, фабрик і заводів;
3. примусова організація всього населення у споживчі та збутові товариства;
4. державна монополія на торгівлю хлібом й іншими продуктами та предметами.

Держава-комуна уявлялася вождеві сукупністю комун нижчого рівня. «Треба, – писав він, – щоб кожна “комуна” – всяка фабрика, всяке село, всяке споживче товариство, всякий комітет постачання – виступили, *змагаючись* один з одним, як практичні організатори обліку і контролю за працею і за розподілом продуктів»²⁹. Ідею виробничо-споживчих комун, які повинні були створюватися повсюдно й об'єднувати в єдине ціле виробництво та споживання матеріальних благ, В.Ленін явно запозичив з брошури (тоді ще неопублікованої) М.Бухаріна «Програма комуністів (більшовиків)». Останній закликав: «Вперед, до точного, планомірного розподілу продуктів робітничими організаціями – такий повинен бути клич свідомих робітників. Для більш успішного проведення в життя такого плану треба прагнути примусового об'єднання населення у споживчі комуни»³⁰.

Як видно зі згаданої статті, В.Леніну здавалося, що робітничо-селянська держава з мільйонами контрольованих партійним керівництвом дрібних функціонерів може налагодити й пустити в дію грандіозний економічний проєкт, тобто по-новому організувати найглибші основи людського життя. Він був переконаний, що радянська влада впорається з роботою, яку за капіталізму виконували об'єктивні закони ринку. Він запевняв, що облік і контроль держави-комуні, застосований до кожного члена суспільства, цілком може бути налагоджений. Тому у статті було сформульовано висновок:

«Програма цього обліку і контролю проста, ясна, зрозуміла кожному: щоб хліб був у кожного, щоб всі ходили в міцному взутті і в неподертій одежі, мали тепле житло, працювали сумлінно, щоб ні один шахрай (в тому числі й той, що ухиляється від роботи) не гуляв на волі, а сидів у тюрмі або відбував кару на примусових роботах найтяжчого виду... “Хто не працює, той нехай не їсть” – ось *практична* заповідь соціалізму»³¹.

Тут вражає аж ніяк не випадкове поєднання цілком щирих турбот вождів держави-комуні про «тепле житло» й «неподерту одежу» з «примусовими роботами найтяжчого виду», яке за два роки після написання статті обернеться в Україні ленінським ЦУЛАГОм, а ще за десяток років – сталінським ГУЛАГОм. Коли людину звільняли від приватної власності, що давала їй засоби до існування та забезпечувала

²⁹ Ленін В.І. Як організувати змагання? // Там само. – Т.35. – К., 1973. – С.190.

³⁰ Бухарин Н.И. Избранные произведения. – Москва, 1990. – С.71.

³¹ Ленін В.І. Як організувати змагання? // Його ж. Повне зібрання творів. – Т.35. – С.197.

економічну незалежність від держави-комуни, то вона, обдерта й гола, потрапляла до рук вихідців із народних низів, які ставали державними функціонерами. Тоді комуносоціалізм, мов дволикий Янус, показував взаємопоєднані обличчя – привабливий патерналізм («тепле житло», «неподерта одежа») й огидні репресії (тюрма, концтабір).

В.Ленін аніскільки не приховував кінцевої мети соціально-економічних перетворень, розпочатих відразу після укладення Брестського миру. З його ініціативи на початку березня 1918 р. VII екстрений з'їзд партії більшовиків назвав її комуністичною – РКП(б). Назву РСДРП залишили меншовикам. У написаній ним резолюції-дорученні з'їзду щодо розробки нової партійної програми вказувалося: «Центр ваги повинен полягати в точній характеристиці початих нашою радянською владою економічних і інших перетворень з конкретним викладом найближчих конкретних завдань»³². Це означає, що соціально-економічні перетворення більшовиків мали комуністичну спрямованість від початку, а не з моменту прийняття комуністичної програми VIII з'їздом РКП(б) у березні 1919 р. Такий самий висновок можна зробити, порівнюючи ухвалену цим з'їздом партійну програму з опублікованою за рік до того популярною брошурою М.Бухаріна «Програма комуністів (більшовиків)»: ці документи різні за стилем, але тотожні за змістом.

У березні 1918 р. відбувся IV Всеросійський з'їзд рад, який ратифікував Брестський мирний договір із Центральними державами. Перед більшовиками відкрилася можливість будувати комунізм. Тому з'їзд так охарактеризував поточний момент:

«З'їзд найбільш настійним чином висуває перед усіма робітниками, солдатами й селянами, перед усіма трудящими та пригнобленими масами найголовніше чергове і необхідне завдання поточного моменту: підвищення діяльності й самодисципліни трудящих, створення всюди міцних і струнких організацій, що охоплюють за можливістю все виробництво й весь розподіл продуктів, нещадну боротьбу з тим хаосом, дезорганізацією, розрухою, котрі історично неминучі, як наслідок болісної війни, але які одночасно становлять найпершу перешкоду для справді остаточної перемоги соціалізму і зміцнення основ соціалістичного будівництва»³³.

Ті, хто працював над резолюцією, були переконані, судячи зі стилістики процитованих фраз, у швидкому досягненні першої фази комунізму. Вони говорили про виробництво продуктів, а не товарів, тобто робили наївну спробу будувати свій комуносоціалізм за допомогою підміни термінів. Судячи з усього, вони сподівалися шляхом створення «міцних і струнких» організацій цілком забезпечити виробництво й розподіл матеріальних благ на безтоварній основі, без допомоги грошей і ринкового механізму.

У цьому переконує також зміст статті В.Леніна, яку він назвав цілком прозоро: «Чергові завдання радянської влади». Без аналізу цієї статті важко розібратися в політиці, яку здійснював Раднарком упродовж 1918–1920 рр.

Як правило, В.Ленін самостійно писав свої публічні праці «на злобу дня», після чого вони негайно з'являлися в газетах. Однак «Чергові завдання радянської влади» – це аж ніяк не звичайна стаття. 31 березня 1918 р. у вузькому колі найближчих співробітників – членів ЦК РКП(б) обговорювалося питання: що робити далі? «Констатовано, – вказувалося на цьому засіданні, – що період

³² Ленін В.І. Резолюція про зміну назви партії і партійної програми. Виступ на VII екстремому з'їзді РКП(б) 8 березня 1918 р. // Там само. – Т.36. – С.55–56.

³³ Съезды Советов РСФСР в постановлениях и резолюциях: Сб. док. – Москва, 1939. – С.69.

завоювання влади закінчився, іде основне будівництво»³⁴. Оскільки у ході обговорення виникли різні думки, було вирішено скликати пленум ЦК. 7 квітня пленум ЦК РКП(б) доручив В.Леніну «виробити тези, що стосуються даного моменту, і подати у ЦК». В.Ленін продиктував стенографістці «Тези про завдання радянської влади в теперішній момент» і роздав їх більшовицькому керівництву. На підставі тез та обміну думками в найближчому оточенні він написав між 13 і 26 квітня велику статтю. Текст обговорювався на засіданні ЦК 26 квітня. Було ухвалено опублікувати цей інструктивний матеріал під назвою «Чергові завдання радянської влади» 28 квітня в газетах «Правда» та «Известия ВЦИК», а також окремою брошурою. У 1918 р. в різних містах Росії вийшло більше десяти видань цієї брошури. На підставі ідей, сформульованих у ній, опрацьовувалися основні лінії політики правлячої партії в 1918 р., які знайшли відбиття й у програмі РКП(б), ухваленій VIII з'їздом партії.

Для функціонерів партійного апарату стала дороговказом така рекомендація цієї брошури: «Від трудової повинності в застосуванні до багатих радянська влада повинна перейти, а точніше, одночасно повинна буде поставити на чергу завдання застосування відповідних принципів до більшості трудящих, робітників і селян»³⁵. Небажання робітника працювати там і тоді, де й коли це було необхідно державі, яка ставала сукупним підприємцем-монстром, викликало з боку останньої гостро негативну реакцію. Нерідко таке небажання політизувалося, тобто влада сприймала його як «контрреволюційний виступ» з усіма наслідками, що випливали з цього. За аналогією з дезертирами, тобто з людьми, які уникали військової повинності та у воєнний час могли підлягати страті, з'явився вислів «дезертир трудового фронту».

Щоб зробити насилля універсальним методом управління, потрібно було розбудувати владу, спроможну передавати командні імпульси з одного центру на всю периферію, до кожного виробника матеріальних благ. Це досягалось: а) встановленням абсолютної залежності всіх структур владної ієрархії від єдиного командного центру й цілковитою їх незалежністю від волевиявлення населення; б) трансформацією всіх горизонтальних структур громадянської самоорганізації, які забезпечували незалежне від влади волевиявлення населення, у залежні від влади вертикальні структури; в) досягненням соціальної спорідненості представників влади з народними низами. Вожді постійно насичували державний апарат вихідцями з робітничо-селянського середовища й делегували поодинокі контрольні або навіть командні функції на громадських засадах мільйонам робітників і селян. У «Чергових завданнях радянської влади» недвозначно вказувалося: «Метою нашою є *безплатне* виконання державних обов'язків кожним трудящим, по відбутті 8-годинного “уроку” продуктивної роботи: перехід до цього особливо важкий, але тільки в цьому переході запорука остаточного зміцнення соціалізму»³⁶.

Управлінський апарат у комуністичній політико-економічній системі за означенням мусив бути величезним. По-перше, мали існувати колосальні за чисельністю органи контролю за поведінкою й мисленням, здатні поширювати свій вплив на кожну людину та у зародку знищувати всі форми протесту. По-друге, держава-комуна потребувала утворення могутнього пропагандистського й виховного апарату. По-третє, мав бути розбудований величезний командно-адміністративний апарат, здатний привести в дію економічний потенціал суспільства. За відсутності підприємців і підприємництва

³⁴ Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т.36. – С.558. Примітка редакції.

³⁵ Ленін В.І. Первісний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади» // Там само. – Т.36. – С.136–137.

³⁶ Ленін В.І. Чергові завдання Радянської влади // Там само. – С.192. Курсив автора.

економіка, яку почали називати «народним господарством», залишалася мертвою до одержання директивних імпульсів іззовні.

Уже перший рік існування держави-комуни показав її докорінну несхожість з усіма знаними формами державної організації. Держави, починаючи від найбільш примітивних, завжди піднімалися над суспільством. Навпаки, радянська держава, зберігаючи цілковиту незалежність від населення країни, змушена була «технологічно», унаслідок самої природи комуносоціалізму як суспільно-економічного ладу, вербувати у суспільстві свої управлінські шупальці та проникати ними в народну товщу, утворюючи в ній мільйони своїх мініосередків. За цих умов контури держави ставали розмитими, а політична, економічна і психологічна залежність членів суспільства від неї – величезною.

Соціально-економічний лад і суспільно-політичний режим, який почав народжуватися в радянській Росії в 1918 р., недостатньо характеризувати як тоталітарний. За такими показниками, як незалежність політичного режиму від суспільства й соціальний патерналізм він наближався до тоталітарних державних мутацій, які з'явилися при переході від традиційного до громадянського суспільства. Однак зрощування держави з суспільством унаслідок ліквідації приватної власності в десятків мільйонів самодостатніх виробників ставило радянську державу-комуни поза рамками знаних в історії держав – традиційних, демократичних або тоталітарних.

Унікальність комуністичного типу тоталітаризму найкраще передає кострубатий термін «державосуспільство». Зі вступом людства в добу громадянського суспільства тоталітаризм виникав як мутація, викликана труднощами переходу від традиційного суспільства, очолюваного суверенним монархом. Можна називати демократичними ті країни, де суспільство панує над державою, а тоталітарними – ті, в яких держава панувала над суспільством. У такій системі координат унікальність комуністичного тоталітаризму стає очевидною. Адже держава-комуна не височила над суспільством, а вбирала його у себе: розсмоктувала всі горизонтальні зв'язки і структури, що існували, прошивала суспільство на всю його товщу власними вертикальними структурами, що діяли на засадах «демократичного централізму», та «атомізувала» його, ставлячи кожну людину сам на сам перед собою. Позбавлена політичної й економічної свободи, людина позбавлялася здатності прожити без держави, унаслідок чого остання мусила брати на себе патерналістські функції. Патерналізм надавав державі додаткову силу у спілкуванні з поневоленим суспільством.

Концентрація влади на вершині управлінської піраміди була однаково небезпечною як для суспільства, так і для держави. Тривала історія радянського комуносоціалізму засвідчує навіть випадки геноциду з метою розв'язання проблем, небезпечних для диктатури одноосібного вождя. Водночас вона нерідко засвідчувала пластичність радянської влади, здатність її об'єднати навколо себе основну частину суспільства й ефективно розв'язувати гострі проблеми у ситуації, однаково загрозливій для суспільства та держави.

REFERENCES

1. Geller, M., & Nekrich, A. (2000). *Utopiya u vlasti: Istoriya Sovetskogo Soyuzs s 1917 g. do nashikh dnei*. Moskva. [in Russian].
2. Kulchitskyi, S. (1996). *Komunizm v Ukraini: pershe desiatyrichchia (1929–1938)*. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Kurtua, S., Vert, N., Panne, Zh.-L., Pachkovskij, A., Bartoshek, K., Margolen, Zh.-L. (1999). *Chernaya kniga kommunizma: Prestupleniya, terror, represii: 95 millionov zbertv*. Moskva. [in Russian].
4. Ostrikov, P. (Ed.). (1985). *Sbornik dokumentov po istorii rabochego i sotsialisticheskogo dvizheniya stran Evropy i SShA*. Moskva. [in Russian].
5. Pajps, R. (1994). *Russkaya revolyutsiya*. (Vol.2). Moskva. [in Russian].

Stanislav KULCHYTSKYI

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Chief Research Fellow,
Department of History of Ukraine 20–30s of the Twentieth Century,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), s_kul@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7561-5374>

The Lenin's State-Commune as an Instrument for Construction of the Distorted World

Abstract. The purpose of the article is to provide the teachers of secondary and higher education with information about the theoretical ideas of the Bolshevik Party leaders about building a society deprived of private ownership of means of production, commodity-money relations and free market in Russia and Ukraine conquered by them. The “expropriation of expropriators” carried out in 1918–1920 had caused a violent civil war, and attempts to repair the functioning of the economic country apparatus on a non-market basis were completely unsuccessful. In 1921 the Lenin government, while maintaining state-owned large industries and transport, recognized the need of the preservation of private enterprise, commodity-money relations and the free market. The previous policy that threatened economic collapse was masked by the concept of “war communism”, that is allegedly war-torn emergency measures of a temporary nature. **Scientific approaches.** The author deconstructs the concepts of revolutionary Marxism of the European revolutions' époque of the mid-nineteenth-century and Leninism, which were linked in a single concept of Marxism-Leninism in the Soviet times. The revolutionary Marxism was a utopian doctrine, with the postulate of the emergence of nationwide property through “expropriation of expropriators” at its center. The main idea of Leninism was the creation of a state with two power verticals – the party and the Soviet ones. Based on the so-called “democratic centralism” principle, the party vertical was independent of the voters and provided the dictatorial authority of the leaders. Based on the same principles, the Soviet vertical was formed in elections, which were fully controlled by the party committees. Such a state structure provided the leaders' political dictatorship under the outer shell of a constitutionally regulated democratic order. Unlike the Marxist utopia, the creation of a state-commune, as V.Lenin called it, was quite a real matter, though the previous history of mankind did not know a two-channel state structure. **The scientific novelty.** V.Lenin used utopian ideas of the revolutionary Marxism to justify the expropriation of society by a state controlled by him. Under the mask of national ownership, the possession, use and disposal of all means of production by the Soviet state complemented the political dictatorship of the Bolshevik leaders by an economic dictatorship. The powerful state-commune has involved the society into the distorted world of communist socialism, which supposedly had to move into the second phase of communism with the distribution of material and cultural goods according to needs. **The main conclusion** of the author: born in the fire of the Russian Revolution of 1917, communosocialism had nothing in common with the European socialism. It was a mutilated by the Bolshevik counterrevolution mutation of the so-called “unconscious socialism”, espoused by the workers' and soldiers' councils, which were the most powerful force in those revolutionary events. Due to the merger of the doctrinal extremism of the Lenin's party and the spontaneous extremism of the masses, the Bolsheviks managed to oust the representatives of rival parties from the Soviets. Lenin's party and councils became one political force, which made possible the phenomenon of the Soviet power. It was the undoubtedly power of workers' and peasants', but it was aimed at building of the distorted society that was contrary to the fundamental interests of workers and peasants.

Keywords: doctrine of revolutionary Marxism, Leninism, state-commune, councils of workers' and soldiers' deputies, “expropriation of expropriators”, “unconscious socialism” of the masses, communosocialism, European socialism, the second phase of communism.